

або іх часткі, выступаюць як сэнсавыя цэнтры тэкстаў прадмоў. З гэтай прычыны функцыі метамоўных канструкцый са значэннем называння ў тэкстах Ф. Скарыны можна вызначыць як тэкстаўтвараючыя. Іх размеркаванне і сінтаксіка-сэнсавая структура тэкстаў складае прадмет асобнага даследавання.

¹ Тут і далей тэкст прадмоў Ф. Скарыны цытуецца па выданні: Францыск Скарына. Прадмовы і пасляслоўі. Мінск, 1969.

² Гл.: Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: Члены предложения. М., 1968. С. 279.

³ Там жа. С. 285.

⁴ Гл.: Михайловская Н. Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI—XIV вв. (Нормативный аспект). М., 1980. С. 48.

А. А. РАДЗЕВІЧ

ПРА СТРУКТУРУ СКАЗА І МЕСЦА СІТУАНТАЎ У ЁЙ

Сучасны ўзровень вывучэння сінтаксісу немагчымы без увядзення паняццяў, якія характарызуюцца вышэйшай формай абстрагавання. Працэс увядзення абстрактных мадэлей сказа абумоўлены зменамі ў сістэме сувязей лінгвістыкі з іншымі формамі даследавання рэчаіснасці. Па-першае, існуе патрэба ўключэння данай навукі ў «стварэнне ... новых інструментаў пазнання пры даследаванні працэсаў мыслення», што адбываецца пад уздзеяннем практыкі, калі ў ролі асноўнага заказчыка «выступае праграма стварэння інтэлектуальных вылічальных сістэм, г. зн. у надзяленні ЭВМ элементамі спецыфічна чалавечага бачання свету»¹. Па-другое, адбываецца асэнсаванне пэўных працэсаў, што прыводзяць да змен у сістэмах натуральных моў (так званыя аналітызм у шырокім разуменні гэтага слова). Адною з такіх форм абстракцыі, якая адштурхоўваецца ад неабмежаванага мноства канкрэтных сказаў, з'яўляецца структурная схема сказа (прэдыкатыўная аснова, ядро). Пры аналізе сказа і яго кампанентаў значнае месца займае паняцце «мадэлі», якое пэўным чынам звязана з тэарэтычнай распацоўкай мовы як сімвалічнага апарата «пэўнай тэорыі, што выступае семіятычным аналагам структуры, аб'ектыўна закладзенай у прыродзе натуральнай мовы»². Даволі шырока карыстаюцца мадэлямі сказа аўтары «Русской грамматики» (1980, 1982). Але адрыў мадэлі ад арганічнай сістэмы мовы нярэдка прыводзіць да супярэчнасцей пры характарыстыцы канкрэтнага матэрыялу. Улік усіх кампанентаў структурнай схемы сказа дапамагае стварыць найбольш поўны малюнак у сістэме камунікатыўных адносін. Таму асноўная мэта артыкула — тэарэтычнае асэнсаванне ўключэння так званых **аблігаторных і факультатыўных кампанентаў** у сістэмныя адносіны са структурнай схемай сказа. «Гэтыя разнавіднасці ўяўляюць сабой знешнюю дэтэрмінацыю і адрозніваюцца тым, што традыцыйна лічыцца розніцай у ступені кіравання (слабае — моцнае кіраванне) або ў неабходнасці семантычна дапаўняць дзеяслоў (факультатыўны — аблігаторны пашыральнік)»³. Гэта вельмі важна, бо ў беларускай лінгвістыцы пытанне пашыральнікаў структурнай схемы сказа, якія, уваходзячы ў яе, не ўключаюцца ў парадыгматычныя словазлучальныя сувязі, не разглядалася.

У працах, прысвечаных праблеме кампанентаў структуры сказа, больш-менш трывала ўсталявалася тэрміналогія, звязаная з паняццем **дэтэрмінацыі**⁴. Але з цягам часу выявілася патрэба ў выразным размежаванні дэтэрмінантных кампанентаў пры структурнай схемі сказа. Яшчэ Н. Ю. Шведава вылучыла асобныя групы дэтэрмінантаў, сярод якіх асноўнае месца адведзена акалічнасным дэтэрмінантам. Іншы раз акалічнасныя дэтэрмінанты кваліфікуюцца як **сітуанты** — «неадзерныя кампаненты сказа, якія адносяць увесь змест сказа да пэўнага месца і часу, уключаюць яго ў прычынныя адносіны і г. д.»⁵. Месца сітуантаў

у структуры сказа абумоўлена канкрэтнай сітуацыяй, гэтай свосасаблівай «маленькай драмай», дзе абавязкова ёсць дзеянне, а часцей за ўсё таксама **дзеючыя асобы і акалічнасці**⁶. Напрыклад: У лесе цішыня. Ад марозу трашчаць галіны дрэў.

Вызначэнне ролі сітуанта ў структуры сказа немагчыма без папярэдняга разгляду самой прыроды сказа. Многія даследчыкі імкнуцца паказваць сказ як дыялектычную адзінку, ахарактарызаваць яе як у плане інтралінгвістычных суадносін (на сінхронным узроўні), так і ў гістарычным ракурсе (на дыяхранічным узроўні). Пры гэтым яны выходзяць з таго, што сказ з'яўляецца ўвасабленнем матэрыяльнага канкрэтнага значэння, моманту быццёнасці. Кампаненты, якія ўключаюцца ў разгортванне моманту быццёнасці, звязаны сістэмнымі адносінамі, накіраванымі перш за ўсё на выкананне патрабаванняў камунікацыі, сувязі са знешнім светам, кадыраванне/дэкадыраванне ведаў праз матэрыяльна выражаную сістэму знакаў.

Быццёнасць — «агульны паказчык сэнсу сказа ...»⁷. Можна таму апошня даследаванні па сінтаксісе натуральных моў ахарактарызуюцца семантычным ухілам. Але тут узнікае пытанне: ці існуюць пашыральнікі структурнай схемы сказа, якія не ўключаюцца ў сістэмныя суадносіны з яе ядром, і як ахарактарызаваць суадносіны даных кампанентаў пры стварэнні камунікатыўнай адзінкі? Многія, хто прымае і не прымае гэтую канцэпцыю, не ўлічваюць магчымасці існавання сувязей, якія не ўкладваюцца ў прывычную сістэму, не звязваюць яе з дынамічнымі працэсамі змен: у структуры, у сістэме сувязей, у пераразмеркаванні роляў і адказнасці за семантика-сінтаксічную дакладнасць, у лінейнай даўжыні сказа і г. д. Усё гэта мае пад сабою аб'ектыўную аснову, атрымала назву аналітызм (працэс дынамічных змен у сістэме арганізацыі мовы).

Як вядома, сістэмнасць мовы праяўляецца праз структурныя суадносіны яе кампанентаў. У адкрытай сістэме мовы (а іменна так ахарактарызуецца апошняя) «усе з'явы ўсіх моўных узроўняў у рознай ступені ўзаемазвязаны адна з адной, не трацячы пры гэтым сваёй спецыфікі»⁸. Таму, вяртаючыся да канцэпцыі сітуантаў у структуры сказа, трэба зазначыць, што да пэўнага часу працэс даследавання данага кампанента ахарактарызаваўся як эмпірычны, у той час як сутнасць сувязей сітуанта ў структуры сказа заставалася без належнай увагі. Таму для вырашэння палемічных пытанняў і стварэння адекватнай канцэпцыі сінтаксісу сказа вывучэнне кампанентаў на ўзроўні структурнай схемы патрабуе самай пільнай увагі.

Працэс аналітызму ў мове ахарактарызуецца па-рознаму. Змены, звязаныя з ім, не толькі паказваюць супярэчнасці ў мове, але і адлюстроўваюць «...паступальнае развіццё грамадства, чалавечай думкі»⁹. Большасць даследчыкаў бачаць праяўленне аналітызму на лексіка-граматычным узроўні (гістарычныя змены ў фаналагічнай сістэме, «разбурэнне» механізму скланення і станаўленне новай граматычнай катэгорыі роду, якая стала адыгрываць вядучую ролю пры перабудове сістэмы скланення). Развіццё мовы на сучасным этапе, як нам здаецца, можа служыць падставай для пераасэнсавання гэтых працэсаў і даследавання іх на ўласна граматычным узроўні.

Як жа звязана з такімі зменамі сістэма катэгорыі сітуантаў? Многімі даследчыкамі па праблеме дадanych членаў сказа адзначаецца паступовае пашырэнне разрадаў сітуантаў. Указваецца на пачаткова акрэсленае значэнне месца і часу, што мае аб'ектыўнае тлумачэнне: быццёнасць, азначэнне сітуацыі патрабуе дыялектычнай асновы суаднясення з часам і месцам. «...Прастора і час — аб'ектыўныя формы існавання прыроды, якія чалавек адлюстроўвае ў сваёй свядомасці»¹⁰. Дзеянне, якое раней абапіралася на разгалінаваную сістэму прошлага часу, на недастаткова акрэсленую сістэму цяперашняга і будучага часоў, зараз мае складанае кантэкстуальнае вызначэнне, дзе сітуанты (факультатыўныя кампаненты) выдзяляюцца вядучай роляй пры стварэнні ка-

мунікатыўнай адзінкі сказа і яго інфармацыйнай дакладнасці. Такім чынам, гаворка ідзе не проста аб «тэхніцы граматычнага афармлення, якая ў розных мовах розная, а аб такой тэхніцы, без якой мова не можа існаваць, аб афармленні, якое мае найважнейшае грамадска-нацыянальнае значэнне»¹¹.

Дынамічныя змены на ўзроўнях моўнай сістэмы (у тым ліку і на сінтаксічным) дазваляюць гаварыць аб пашырэнні **аналітычнай структуры**, што робіць сказ больш інфармацыйна насычаным. Вось тут і можна гаварыць пра моўныя адзінкі з пашыранымі камунікатыўнымі якасцямі — так званыя сітуанты.

Зразумела, што прызнанне «сінтаксічнай мадэлі» яшчэ не здымае пытання аб тым, што ж укладваецца ў яе паняцце. Прадстаўнікі семантычнага напрамку распрацавалі свае крытэрыі выдзялення сінтаксічнай мадэлі, якія акрамя структурнай абмежаванасці патрабуюць ад апошняй семантычнай дастатковасці: пры гэтым разуменні «структурная схема з'яўляецца больш пашыранай, уключае большую колькасць кампанентаў»¹². Але ўсе гэтыя пошукі гатовага спісу «формул», «мадэлей» сказа, на наш погляд, адарваныя ад арганічнай, дыялектычна-супярэчливай сістэмы канкрэтнай мовы, прыводзяць да фармалізацыі, спробы замяніць жывое праяўленне дынамічных змен матэматычнай формулай. Сапраўды, задача тыпізацыі патрабуе належнага вырашэння. І гэта патрабаванне часу. Але ніколі гэтая формула не будзе набліжацца да канкрэтнага сказа, не адарванага ад праяўлення сувязей як на сінтаксічным, так і на марфалагічным, лексічным, семантычным узроўнях. У лепшым выпадку гэта будзе нейкая сярэдняя ступень. І так без канца. У гэтым заключана дыялектыка развіцця матэрыяльнай адзінкі. Адзіны выхад, які бачыцца з гэтага становішча, — сістэмна-аналітычны метад распрацоўкі мадэлі сказа, назіранні за суадносінамі апошняй з яе пашыральнікамі, за структурнымі зменамі ўнутры самой мадэлі. Таму вычлененне сітуантаў дапамагае рашэнню не толькі эмпірычных задач сістэматызацыі мовы, але і тэарэтычнаму абгрунтаванню дынамічных змен на ўсіх узроўнях мовы.

Нам здаецца найбольш правамерным падыход да сінтаксічнай абстракцыі, які абапіраецца на тое, што існуе некаторы «адцягнены ўзор (структурная схема), што паэтапна можа быць перааформлены ў сказ, выказванне»¹³. Вырашэнне суадносінаў пашыральнікаў структурнай схемы сказа па «класічным» узоры дадзеных членаў сказа прыводзіць да супярэчнасцей пры тлумачэнні канкрэтнага моўнага матэрыялу і адмаўлення ўнутрыструктурных змен. Таму ў некаторай ступені апраўданы падыход да сітуанта як шматаспектнай сінтаксічнай адзінкі.

Калі звярнуцца да гісторыі распрацоўкі пытання, то трэба зазначыць, што яшчэ В. У. Вінаградаў заўважыў праяўленне шматлікасці пэўных сказаў адпаведна спецыфічнасці іх структуры. Пры гэтым асноўны паказчык статусу «сказ» — прэдыкатыўнасць — не заўсёды залежыць ад сувязей паміж членамі і часткамі сказа. І тут жа ўказваецца на тое, што існуюць такія даданыя члены сказа (акалічнасці месца, часу, прычыны, мэты, уступкі), якія могуць непасрэдна «адносіцца да ўсёй астатняй часткі сказа ў цэлым, такім чынам, могуць не звязвацца непасрэдна ні з «групай дзейніка», ні з «групай выказніка»¹⁴. Пазней гэта думка была пашырана і распрацавана ў асобную канцэпцыю дэтэрмінантных членаў сказа як асобных яе пашыральнікаў, што не ўваходзяць у сістэму валентных сувязей і рэалізацыі дзеяслоўнага кіравання. Безумоўна, не з усімі палажэннямі лінгвістаў, якія сцвярджаюць наяўнасць сітуантаў толькі валентнай абумоўленасцю дзеяслова, можна пагадзіцца. Тым больш, што яны не адмаўляюць сітуанту ў самастойнасці пазіцыі. Трэба звярнуць увагу на тое, якім чынам пры трансфармацыі ядзернага сказа ў вытворны ў адных выпадках кампаненты апошняга набываюць статус сітуанта (факультатыўнага кампанента), у другіх — застаюцца несамастойнымі па шкале аблігаторнасці/факультатыўнасці. У даным выпадку трэба ўлічваць усё, што прымае ўдзел у стварэнні камунікатыўнай адзін-

кі сказа. Гэта і разнароднасць саставу катэгорыі дэтэрмінантаў (іх падвоеная прырода), і новыя тэндэнцыі, звязаныя з вывучэннем даданых членаў сказа. Не менш важнае і вырашэнне праблемы сувязей у сказе, што ў сваю чаргу патрабуе яшчэ больш глыбокага вывучэння прыроды сказа і ўсяго, што звязана з ім (структурная арганізацыя сказа, прэдыкатыўнасць як асновавытворная адзнака сказа і г. д.).

Нам здаецца правамерным некаторы адыход у апошні час ад першапачатковай асновы спрэчак пра формы сувязей сітуанта (дэтэрмінанта) з дзеясловам-выказнікам ці ўсім сказам (структурнай схемай) у цэлым. Гэта ў некаторай ступені абумоўлена распрацоўкай канцэпцыі канкрэтных моўных адзінак. Найбольш актуальным становіцца пытанне не статусу аблігаторных/факультатыўных кампанентаў, а іх функцыяніраванне ў «структуры сказа, залежнасці і сувязі паміж структурнай схемай сказа і дэтэрмінантамі, выбару таго ці іншага дэтэрмінанта ў адносінах да розных структурных тыпаў простага сказа»¹⁵. Толькі комплексны аналіз дазваляе вырашыць даволі складаную праблему аблігаторных/факультатыўных кампанентаў сказа. І тое, што да гэтага часу не існуе якіх-небудзь бясспрэчных крытэрыяў выдзялення сітуанта і яго адрозненне ад даданых членаў сказа з падобнай семантыкай, сведчыць на карысць данага напрамку.

Усё часцей даследчыкі ў сувязі з тым, што ні фармальны структуралізм, ні структурная семантыка не даюць магчымасці адказаць на пытанне аб статусе сітуанта, прыходзяць да эксперыменту са структурай і яе кампанентамі. Так, Б. А. Аляксееў прапануе для гэтай мэты камбінацыю двух трансфармацыйных прыёмаў: а) структурна-сінтаксічнага — на перамяшчэнне сітуантаў; б) структурна-семантычнага — на апушчэнне даных кампанентаў. На яго думку, уключэнне сітуанта ў сінтэмнаы адносіны апушчэння і перамяшчэння паказвае на яго незалежнасць /факультатыўнасць: сітуанты не ўваходзяць ні ў сінтаксічную, ні ў семантычную мадэлі сказа, а з'яўляюцца прыналежнасцю толькі яго камунікатыўнай структуры. Прапанова заслугоўвае ўвагі і далейшай распрацоўкі. Але пры гэтым трэба ўлічваць шматаспектнасць сказа і разнастайнасць сувязей у ім. Дапаўняць вызначэнне прыроды ўзаемаадносін структуры сказа і яе пашыральнікаў на больш вышэйшай ступені — камунікатыўнай структуры, з улікам суадносін паміж структурнымі ўзроўнямі. Такім чынам, у аснове паняцця мадэлі (структурнай схемы) сказа знаходзіцца паняцце «ядро сказа». У працэсе трансфармацыі (пашырэння) астатнія кампаненты, якія ўключаюцца ў структуру сказа на падставе камунікатыўна-інфармацыйнай дастатковасці, надаюць ядзерным суадносінам статус вытворнага. Таму пры аналізе сітуантаў асабліваю ўвагу трэба звяртаць на вызначэнне пэўных заканамернасцей, пры якіх даны кампанент структуры сказа, пашыраючы апошнюю да пameraў камунікатыўнай адзінкі, не страчвае сваіх асаблівасцей адносіцца да структурнай асновы ў цэлым.

Вывучэнне сітуантаў як факультатыўных кампанентаў мае не толькі тэарэтычнае, але і практычнае значэнне (паглыбленне ведаў пра мову і моўны працэс, набліжэнне граматыкі да канкрэтнага моўнага праяўлення). Таму даследаванні ў напрамку асэнсавання структуры сказа і яе кампанентаў з'яўляюцца на сённяшні дзень найбольш актуальнымі сярод сінтаксічных праблем.

¹ Петров В. В. Язык и логическая теория // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1986. Вып. 18. С. 7.

² Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974. С. 257.

³ Кржишкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления // ВЯ. 1967. № 2. С. 32.

⁴ Гл.: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // ВЯ. 1964. № 6; Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // ВЯ. 1968. № 2; К спорам о детерминантах // ФН. 1973. № 3.

⁵ Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигма и члены предложения // Slavia. Praga, 1968. R. 27. S. 191.

- ⁶ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. М., 1988. С. 117.
⁷ Белошапкова В. А. Расширенные структурные схемы русского предложения // Рус. яз. за рубежом. 1975. № 5. С. 64.
⁸ Филин Ф. П. Противоречия и развитие языка // ВЯ. 1980. № 2. С. 8.
⁹ Там же. С. 14.
¹⁰ Диалектический материализм. М., 1974. С. 221.
¹¹ Филин Ф. П. Противоречия... С. 17.
¹² Белошапкова В. А. Минимальные структурные схемы // Рус. яз. за рубежом. 1978. № 5. С. 55.
¹³ Григалич И. И. Структурная схема и ее варианты // Типы коммуникации и содержательный аспект языка. М., 1987. С. 117.
¹⁴ Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. 1960. Т. 2. Ч. 1. С. 94.
¹⁵ Павловская М. А. Обусловленность употребления детерминанта семантической структурой предложения // Проблемы лексико-семантической координации. Л., 1985. С. 86.

І. Р. ШКРАБА

ВАРЫЯНТНАСЦЬ ФОРМ ІНФІНІТЫВА

З'ява варыянтнасці форм інфінітыва ўвасабляецца ў самых розных тыпах і дае багаты матэрыял для паслядоўнай і ўсебаковай характарыстыкі асноўных рыс моўнага ладу беларускай мовы ў падсістэме словазмянення. Здавалася б, што ў словаформах, у фарміраванні граматычнага зместу якіх лексіка-семантычная структура саступае перавагу марфалагічнай, працэс варыянтнасці не павінен адрознівацца інтэнсіўнасцю, аднак фактычны матэрыял аспрэчвае гэта меркаванне. Іншая справа, што ў некаторых выпадках немагчыма прасачыць сувязь паміж характарам варыянтнасці і катэгарыяльнай прыналежнасцю слова, як гэта адбываецца ў акцэнталагічных варыянтах інфінітыва тыпу *ахаладаць* — *ахаладзець*, *грэбці* — *грабці*, *завалодаць* — *заўладаць*, *маргаць* — *моргаць*, *цяпліцца* — *цепліцца*.

Варыянтнасць на ўзроўні інфінітыўных форм ўяўляе сабой складанае пытанне не столькі ў нарматыўным аспекце (як вядома, вынікі свядомай нармалізатарскай практыкі найбольш адчувальна адбіваюцца менавіта на граматычных формах), колькі ў дыяпазоне вар'іравання — ад вар'іравання ўласна інфінітыўных форм да вар'іравання ўсёй парадигмы спражэння, спраецыраванай гэтымі варыянтнымі інфінітыўнымі формамі.

Найбольш агульнымі прычынамі вар'іравання форм інфінітыва выступаюць узаемаўплыў дзеяслоўных класаў, а таксама жывыя працэсы граматычнай аналогіі, якія праяўляюцца ў змешванні і аналагічным уздзеянні тыпаў спражэння. У якасна розных формаўтваральных групах ступень і паўната вар'іравання неаднолькавыя, таксама як і выражанасць канкурэнтных адносін паміж варыянтамі.

Вар'іраванне ў групе непрадуктыўных дзеясловаў з суфіксам *-ну-* пашыраецца ў сучаснай беларускай мове на нешырокае кола прэфіксальных утварэнняў, якія маюць агульнае значэнне пераходу з аднаго стану ў другі. Побач з суфіксальнымі формамі інфінітыва існуюць варыянты без гэтага суфікса: *абвянуць* — *абвяць*, *астынуць* — *астыць*, *загуснуць* — *загусцець*. Працэс вар'іравання закрануў не ўсе словы такой семантыкі (параўн., напрыклад, адсутнасць бяссуфікснай формы дзеяслова *высмягнуць*). Сярод іншых значэнняў, якія надае суфікс *-ну-* утваральнай аснове варыянтнага дзеяслова, можна адзначыць «аднаразовасць дзеяння» (*вытнуць* — *выцяць*, *ушчунуць* — *ушчыць*) і «вынік дзеяння» (*вылузнуцца* — *вылузацца*, *абрыднуць* — *абрыдзець*).

Дзеясловы трэцяга непрадуктыўнага класа ўвогуле характарызуюцца тым, што ўтвараюць даволі стракатую сістэму асавовых форм прошлага часу, адзначаную наяўнасцю некалькіх формаўтваральных мадэлей пры адсутнасці варыянтнасці ў форме інфінітыва. Літаратурная